

ALTIN ORDU HANI TOKTAMIŞ'IN BİK HÂCİ ADLI KİŞİYE
VERDİĞİ 1381 TARİHLİ TARHANLIK YARLIĞI

DR. A. MELEK ÖZYETGİN

Altın Ordu devletinden günümüze kalan tek yazılı vesikalar olan yarlıklar arasında, en eski tarihli olarak tespit edilen ve bu sahaya ait mevcut ilk yazılı belge, 1381 tarihinde Toktamış Han'ın Bık Hâcî adlı kişiye verdiği tarhanlık yarlığıdır. Söz konusu bu yarlık, Altın Ordu sahasındaki yarlık ve bitikler üzerine daha önce yaptığımız çalışmaya¹ metni temin edilemediğinden dolayı dahil edilememiştir. Yarlığın orijinal metni, Rusya'da İlimler Akademisi, Şarkiyat Enstitüsü, El Yazmaları Şubesi'nde D 222/1'de kayıtlıdır.²

Arap harfleriyle yazılı olan yarlık, her biri 33 cm., 36, 35.5, ve 18 cm.'lik kâğıt parçalarının yapıştırılmasından oluşmuş, 25.2 cm. × 119 cm. ebadında tomar şeklinde muhafaza edilmiştir. Yarlığın orijinal metni içinde yazının ebadı 21 × 90 cm.'dir. Sağda 5 cm. civarında boşluk vardır. Tam satırların uzunluğu 21 cm.'ye, kısa satırların ise 11 cm.'ye varmaktadır. Yazıldığı kâğıt kalın ve sık sarımtırak bir kâğıt olup iki tarafı kuşeli, filigransız, doğu menşelidir. Yarlık *celî dīvānî* stiliyle yazılmış olup satırların sonu biraz yukarı doğru çekiktir. Yarlıkta bazı kelimeler (han, ilâhî, dua kısmındaki bazı yerler) altın yaldızla yazılmıştır. Oldukça iri bir yazıyla yazılmış olan metnin harflerinin boyu, elif harfine göre 1,5-2 cm.'dir. Dua bölümünde bu boy 4-6 cm.'ye kadar ulaşır. Satırlar arasındaki

¹ A. Melek Özyetgin, *Altın Ordu, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Bitiklerin Dil ve Üslup İncelemesi*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu Yayınlar: 658, Ankara, (1996).

² M. Usmanov, *Jalovannie Aktı Djuçieva Ulusa XIV-XVI vv, İzdatel'stvo Kazanskogo Universiteta, Kazan, 1979, 29-30.*

mesafeler 6-7 cm., daha sonraki bölümler arasında mesafeler 10-12 cm.'dir.³

Yarlıkta Altın Ordu hanlarına ait olarak kullanılan klâsik kûfi yazılı tamgalar bulunmaktadır. 12 × 12 cm. ebadındaki tamgalar yarlıkta iki tane olup, biri 7.-8. satırların karşısında sağda (2. ve 3. varakların yapıştırıldığı yerde), ikincisi ise 14.-15. satırların sonunda solda ve 4. varaktadır. Bunlar al tamgalı yarlıklardır.⁴ Oldukça yıpranmış bir vaziyette olan yarlığın metni iyi korunamamıştır. Muhtemelen kılıf vazifesi gören yazının bir parçası kayıptır.⁵

Toktamış yarlığının bulunuşu ve üzerinde yapılan çalışmalar oldukça eskiye dayanmaktadır. 19. yüzyılın 20'li yıllarında Toktamış yarlığı, muhtemelen ilk sahibinin akrabalarından biri tarafından toprak ve arazi sahipliğinin yasal olarak onaylanması için Tavria Asilzade Vekiller Meclisi Arşivi'ne verilmiştir. Yaklaşık 10 yıl sonra bu yarlık arşiv malzemeleri içinde fark edilmiş ve metnin Rusçaya tercüme edilmesi için Novorossiysk ve Besarabya genel valisi M.S. Vorontsov'un elçiliğine gönderilmiş, ancak burada yarlık metni tercüme edilememiştir.

Toktamış yarlığı, 1838'de St. Petersburg'daki Dışişleri Bakanlığının Asya Şubesine gönderilir; burada Tatarca üzerine uzman olan Y.O. Yartsov tarafından incelenir ve tercüme edilir. 1839'da yarlığın kendisi ve tercümesi, tekrar geldiği yer olan M.S. Vorontsov'un elçiliğine gönderilir. Yartsov tarafından yapılan tercüme, 1840 yılında N.M. Mirzakeviç⁶, 1842'de ise Ali Bey Bulgakov tarafından yayımlanır.⁷

1839'da M.S. Vorontsov yanında Doğu dilleri tercümanlığını ve Odessa Tarih ve Tarih Eserleri Cemiyetinin muhabirliğini yapan A.

³ M. Usmanov, A. g. e., 29-30.

⁴ M. Usmanov, A. g. e., 29-30.

⁵ A.P. Grigor'yev, "Data Vıdaçi Yarlıka Toktamışa", *Uçenie Zapiski Leningradskoy Universiteta, Vostokovedenie* 6, Vıp. 22, 1979, 177.

⁶ N. Mirzakeviç, "Pis'mennie Pamyatniki Toxtamış-xana", *Jurnal Ministerstva Narodnogo Prosveşçeniya, Ç. 27, Otd. 2, Avgust, St. Petersburg*, 1840, 143-148.

⁷ A.P. Grigor'yev, A.g.m, 168-169.

Borzenko, Toktamış yarlığının kopyasını saman kâğıdına çıkarır. 1844'te de bu kopya Moskovalı ünlü ressam Tromonin'in yarlık için yaptığı taş baskıyla birlikte, yarlığın Rusça tercümesi de dahil edilerek yayımlanır. Yarlığın renkli taş baskısı, orijinalindeki boyutlarına mümkün olduğu kadar uygun bir biçimde yapılmaya çalışılmıştır. Bundan sonra yarlık üzerinde çalışan kişiler yarlığın bu kopyasından yararlanmışlardır.⁸

Toktamış yarlığı üzerine ilk ciddi çalışma 1844 yılında V.V. Grigor'yev tarafından yapılmıştır. Y.O. Yartsov'un metin ve tercümesiyle birlikte yarlığın faksimilesini de içeren bu incelemede önsöz ve açıklamalar Grigor'yev tarafından yazılmıştır.⁹ V.V. Grigor'yev'in bu yayınından sonra, 1851 yılında İ. N. Berezin tarafından Toktamış yarlığının Arap harfli metin dizimi ile Rusça tercümesini ve açıklamaları içeren diğer bir önemli çalışma yayımlanmıştır.¹⁰ Ayrıca 1927 yılında Türkolog A.N. Samoyloviç tarafından Toktamış yarlığının metni üzerinde birkaç düzeltmeyi içeren bir makale de kaleme alınmıştır.¹¹ Toktamış yarlığı üzerinde günümüzde yapılmış filolojik açıdan önemli iki çalışma ise A.P. Grigor'yev'e aittir.¹²

Türkiye'de Toktamış yarlığı üzerinde yapılmış herhangi bir bilimsel yayın bulunmamaktadır. Yarlığın orijinal metnini görme imkânı tarafımızdan bulunamamış, bu çalışmada yer alan Toktamış yarlığının metni, V.V. Grigor'yev ile İ.N. Berezin'in yarlık üzerine yaptıkları yayınlarda yer alan Arap harfli metin dizimleri karşılaştırılarak kurulmuştur. Her iki metinde de gerek dizgiden

⁸ A.P. Grigor'yev, A. g. m., 169.

⁹ V. Grigor'yev, (O.Ya. Yartsov), "Yarlıki Toktamışa i Seadet Gireya", *Zapiski Odesskogo Obşçestva İstorii i Drevnostey*, T. 1, (1844), 337-346.

¹⁰ İ.N. Berezin, "Tarhannie Yarlıki, Toxtamışa, Timur'-kutluk'a i Saadet' Gireya", 1851, Kazan.

¹¹ A.N. Samoyloviç, "Neskol'ko Popravok k izdaniyu i Perevodu Yarlıkov Toxtamış-Xana", *İzvestiya Tavriçeskovo Obşçestva İstorii, Arxeologii i Etnografii*, T. I (58), 1927, Simferopol', 141-144.

¹² A.P. Grigor'yev, A.g.m. (1979), 168-188; A.P. Grigor'yev, "Pojalovanie v Yarlıke Toktamışa", *İstoçnikovedenie i İstoriya Kul'turu, Seriya Vostokovedçeskix Nauk*, Vıp. 24, Uçeniya Zapiski, No: 405, 1981, 126-136.

gerekse okumalardan kaynaklanan yanlış ve eksik yazımlar, diğer Altın Ordu tarhanlık yarlıklarının standart kalıp ifadeleri, yapıları göz önünde tutularak tamamlanmaya çalışılmıştır. Orijinal metin kurmada yarlık üzerinde yapılan düzeltmelerle ilgili yayınlardan yararlanılmış, özellikle A.P. Grigor'yev'in Toktamış yarlığı ile ilgili son çalışmaları kullanılmıştır. Yarlığın Türkçeye aktarılmasında, kelimesi kelimesine aktarma yolu esas alınmış ve metnin anlamının bozulmamasına dikkat edilmiştir. Yarlıkta geçen bazı teknik terim değerindeki kelimeler aktarmada aynen bırakılmıştır. Çalışmanın notlar kısmında metindeki bazı özel terimler ile okunuşunda ve anlamlandırılmasında güçlük olan kelimeler açıklanmaya çalışılmıştır.

Altın Ordu sahasında yazılmış tarhanlık yarlıkları, Uygur ve Moğol kañçılara geleneğinin tesiriyle oluşmuş, gerek muhteva, gerekse stilistik açıdan belirli bir yapıya ve kalıp ifadelere sahiptir. Arap harfleriyle yazılmış olan bu yarlık Altın Ordu-Harezmi sahası dil özelliklerini gösterirken, yarlığın imlâsında Uygur geleneğinin hâkim olduğu, buna bağlı olarak da eklerin ayrı yazılması dikkati çekmektedir.

Yarlığın tarihi, Altın Ordu kañçılara geleneğine uygun olarak, hem Hicrî hem de On İki Hayvanlı Türk Takvimine göre bir arada verilmiştir. Toktamış yarlığının tarih kısmının verilmesi Arapça olarak yapılmıştır. Bu tarz tarih vermeler Altın Ordu'nun daha geç dönemlerdeki yazışmalarında da tespit edilebilmektedir.

Toktamış Han yarlığının verilmesi tarihi ile ilgili tarihçiler arasında farklı görüşler vardır. Bu yüzden de yarlığın verilmesi tarihi kaynaklarda 1391, 1392, 1384 gibi farklı şekillerde geçmektedir. Daha önce de belirtildiği gibi yarlığın son kısmının bir hayli bozulmuş olması, zor okunan, küçük ve özensiz bir yazıyla yazılması, yarlığın yazılması tarihinin tespitini güçleştirmektedir. Bununla birlikte orijinal metinde Arapça verilmiş Hicrî 24 Zilkade 780 tarihi rahatça okunabilmektedir. Bu tarih Miladî 14 Şubat 1379'a karşılık gelmektedir. Ancak yarlıkta Türk takvimine göre verilen Maymun yılı 1380 yılına denk düşmektedir. Bu yarlıkta Hicrî ve Oniki Hayvanlı Türk Takvimine göre verilmişlerde bir uyumsuzluk dikkati çekmektedir. Bundan dolayı yarlıkta verilen ikili tarihin Miladî takvime çevrilmesinde araştırmacılar arasında bazı ihtilâflar vardır. Bu konuda yapılan tüm

çalışmaları kritik ederek, tartışmalara ihtiyatla son noktayı koyan, Toktamış yarlığının doğruya en yakın tarihini tespit eden A.P. Grigor'yev olmuştur.¹³ Grigor'yev, yarlığın sonradan eklenen son kısmında yazılış tarihinin yazıcı tarafından eksik yazılmış olduğunu, son rakamların eklenmediğini söylemektedir. Muhtemel tarihlerden Hicrî 24 Zilkade 781, 2 Mart 1380'e, Hicrî 24 Zilkade 782 ise 19 Şubat 1381'e uygun düşmektedir. Grigor'yev çalışmasında Miladî 1380 yılına denk gelen Maymun yılı yarlıkta geçtiği için ilk olarak Hicrî 24 Zilkade 781'in seçilebileceğini söylemektedir. Ancak Hicrî 781 yılı gerçekte onuncu kamer ayına kadar sürmektedir. 6 Şubat 1380'de başlayan ve 25 Ocak 1381'e kadar süren Maymun yılının payına hicrî 781 yılının ancak son iki ayı düşmüştür. Sonraki Hicrî 782 yılı ise Miladî 7 Nisan 1380'de başlamaktadır. Grigor'yev, Toktamış yarlığının muhtemel veriliş tarihi Hicrî 24 Zilkade 782 (19 Şubat 1381)nin, Maymun yılına değil de 26 Ocak 1381'de başlayan Tavuk yılına denk gelmesine rağmen yarlıkta Maymun yılı olarak kaydedildiğini söylemektedir. Grigor'yev yarlığın 1381 yılında yazıldığını başka kaynaklara dayanarak da ileri sürmektedir. Rus Metropolit Pimen'in seyahatnamesinde, yarlıkta sözü geçen Altın Ordu karargâhının 1381 civarında Don nehrinin orta kısımlarında bulunduğu dair düşülen notlara da dayanan Grigor'yev yarlığın muhtemel tarihini 24 Zilkade 782 yani 19 Şubat 1381 olarak belirlemiştir.¹⁴ Çalışmamızda da bu tarihlendirme esas alınmıştır.

Yarlıkta, aşağıda metni verilmiş olan, küfî yazılı, kare şeklinde Altın Ordu tamgalarından iki tane vardır. Özellikle Altın Ordu yarlıklarında *altun nişânlığ yarlık*, *al tamğalg yarlık* ibarelerinden tamganın altın ve kırmızı mühürle basıldığı anlaşılmaktadır. Toktamış yarlığında dikkati çeken bir başka husus da yarlık yanında verilen yine bir tür onay için itimat belgesi olan *payza* (bkz. notlar) teriminin de *payza yarlıglığ tarhanımız* ibaresinde geçmesidir.

¹³ A.P. Grigor'yev, "Data Vıdacı Yarlıka Toktamışa", *Uçenie Zapiski Leningradskoy Universiteta, Vostokovedenie* 6, Vıp. 22, 1979, 168-185.

¹⁴ A.P. Grigor'yev, A. g. m., 180-182.

Metin

T. Toktamış Han Tarhanlık Yarlığı

1. ʿalā'llāhi tevekkeltu va ʿalā keremihi va ihsānihi ʿavvaltu
2. toktamış sözüm
3. kırim tümeni-niñg kutlu-buğa başlıg daruğa bekleriñge
4. kâzî müftî-leriñge şeyh meşâyih-leriñge dīvān bitkeçi-leriñge
5. tamğaçı tartnaççı-larıñga bökevül totkavul-larıñga ni kim ħirfet ağalarıñga
6. barçağa bu yarlıknı tutup turğan bik ħacı-ğa bepenāhlık¹⁵ ili cümlesin
7. bizniñ soyurğal bolup sütköl¹⁶ ildin yıl sayı¹⁷ ni kim çıkar çıkışın merfū'lar birle barçası beytü'l-māl[ğa]
8. berildi bu kündin ilgerü sütköl-ge¹⁸ salıg müsemme salmasun-lar ulağ şüsün¹⁹ tilemesün-ler²⁰ anbar ħakķı ikin ħar[cı]²¹
9. tilemesün-ler tümendin irketin²² bulup kırim içinde taşında konumlarda sütköl-ge tabanlıg²³ kişilerin²⁴ kim-erse tilemesün-ler almasunlar

¹⁵ bestelü (Grigor'yev 1844: 338).

¹⁶ şürekül شورکول (Grigor'yev 1844: 338).

¹⁷ yıl sanı بیل سانی (Berezin 1851: 13).

¹⁸ şürekülge شورکولگا (Grigor'yev 1844: 338).

¹⁹ sürsün ~ sursun سورسون (Grigor'yev 1844: 338).

²⁰ bilemesünler بیلاماسونلار (Grigor'yev 1844: 338).

²¹ خر (Berezin 1851: 14).

²² ارکتته (Grigor'yev 1844: 338).

²³ şanlıg شانلیغ (Grigor'yev 1844: 338).

²⁴ kişilerni کشی لارنی (Grigor'yev 1844: 338).

10. barçaları bir yerge²⁵ cem^c bolup çıkar çıkışların²⁶
osal kılmadın himâyet ^cinâyet bolmadın payza
yarlığı-lığ²⁷ tarhan
11. bitimedın²⁸ bik hâcî-ğa köni-lik birle barçalarıñgız
bu kerin²⁹ küç berinğler tip tedimiz bulay³⁰
12. bulay tidürgeç³¹ erse tümen salığın³² kısmetin
salğan-lar zahmet yunçuğ tigürgen-ler
13. korharlar erne basa sen³³ bik hâcî bulay
soyurgayım³⁴ tip miskîn yarlığı-larğa küç kılur
bolsañg³⁵ sinğe taķı edğüsi bolmağay
14. tip tuta turğuga{ğ}³⁶ al tamğalığ yarlığı berildi
orda tan ortuda erürde³⁷ bitildi³⁸.
15. tahrîren fî-l-râbi ve'l-^cişrine şehre zi'l-ka^cade
senete şemânine ve seb^cimi^ce³⁹ biçin yıl kılındı.

²⁵ yerde یردا (Grigor'yev 1844: 338).

²⁶ çıkışlarını چیشلارنى (Grigor'yev 1844: 338).

²⁷ payzalığı yarlığı پایزه لیغ یرلیغ (Grigor'yev 1844: 338).

²⁸ bitimedın (Grigor'yev 1981: 128).

²⁹ bu kerin بویکاره (Grigor'yev 1844: 338).

³⁰ (Grigor'yev 1981: 128); temir پولاد (Grigor'yev 1844: 338; Berezin 1851: 14).

³¹ tida tidürgeç تیپ و یرکاج (Grigor'yev 1844: 338).

³² salığın salıغین باشلیغیدن (Grigor'yev 1844: 339).

³³ pes (Grigor'yev 1844: 339; Berezin 1851: 14).

³⁴ soyurgayım سیورغالم (Grigor'yev 1844: 339).

³⁵ (Berezin 1851: 14); bolsa بولسه (Grigor'yev 1844: 339); bolsayın بولسنک (Grigor'yev 1981: 129).

³⁶ tuta turğuga (Berezin 1851: 14), tuta turuga (Grigor'yev 1844: 339).

³⁷ ortubede kırdı (Berezin 1851: 14).

³⁸ tabaldı (Berezin 1851: 14).

³⁹ tahrîren el-râbi ve'l-^cişrine şehri zi'l-ka^cade senete erba'in şemânine ve seb^cimi^ceytin (Grigor'yev 1844: 339); tahrîren el-râbi ve'l-^cişrine şehre zi'l-ka^cade senete erba'in ve tis^cine (Berezin 1851: 14).

(Toktamış Han tamgası)⁴⁰

Bismi'llaḥi'r-raḥmani'r-raḥīm

Lā ilāha illā'llahu Muḥammad rasūlu'llāhī

Sallā'llahu 'aleyhi ve sallama

As-sultān al-'ādil Toktamış

Tercüme

1. Allah'a tevekkül ettim ve O'nun keremine ve ihsanına güvendim.
2. Toktamış sözüm,
3. Kırım Tümeninin Kutlu Buğa önderliğindeki daruğa beylerine,
4. kadı (ve) müftülerine, şeyh (ve) şeyhlerine, divan kâtiplerine,
5. gümrükçü (ve) kantarcılarına, ordu muhafız askerleri (ve) sınır ve yol muhafızlarına, her meslek erbabına,
6. herkese! Bu yarlığı tutmakta olan Bik Hacı'ya sığınak olacak ili, tamamını,
7. bizim soyurgalımız olup, Sütköl ilinden her yıl çıkan masrafını, artışlarıyla birlikte hepsi devlet hazinesi(ne)
8. verildi. Bu günden sonra Sütköl'e belirli salıḡ koymasınlar! Posta bineḡi (at), erzak istemesinler! Ambar hakkı, ekin haracı
9. istemesinler! Tümeden yetkiden alıp (?), Kırım içinde, dışında, yerleşim yerlerinde Sütköl'e baḡlı kişilerini, her kim olursa olsun istemesinler, almasınlar!

⁴⁰ Toktamış Yarlığında bulunan Altın nişanlı tamganın tam metni Vászary'nin eserinden alınmıştır (1987: 51).

10. Hepsi bir yere toplanıp çıkan masraflarını gaflete düşmeden, himaye (ve) yardım olmaksızın, payza yarlıklı tarhan
11. yazmadan, Bik Hacı'ya doğruluk ile hepiniz bu kez güç verin (yardım edin) deyip söyledik. Böyle
12. böyle dedirttiğinde ise Tümen salığını, kismetini koyanlar, zahmet ve eziyet çektirenler,
13. şüphesiz korkacaklar! Sonra sen Bik Hacı! Böyle ihsan edeyim deyip fakir, zavallılara güç kullanır olsan (zulmedersen), sana dahi iyisi olmayacak!
14. diyerek elinde bulundurmak üzere al tamgalı yarlık verildi. Karargâh Tan (Don ırmağının) ortasında iken yazıldı.
15. Zilkade ayının 24. gününde, sene 780'de (19 Şubat 1381) yazıldı. Maymun yılı düzenlendi.

Notlar

T.3 *tümen* "tümen". Doerfer *tümen* kelimesinin anlamını "Division (Zehntausendschaft); zehntausend; Bezirk; Geldeinheit" olarak veriyor (TMEN II, 983). Buna göre kelimenin tarihî Türk dili alanında en eski metinlerden itibaren tespit edilen "bölük, on bin" anlamı yanında idarî teşkilâta ait teknik terim anlamı da kaynaklarda geçmektedir. Clauson kelimenin anlamının muhtemelen "on bin" olduğunu, bununla birlikte daha çok "belirsiz, çok sayıda" anlamında kullanıldığını söyler. Ayrıca Clauson kelimenin Toharcadan Türkçeye alıntılama olabileceğini kaydetmekte, bunun yanında Prof. Pulleyblank'in görüşüne dayanarak Ön Çince'den Türkçeye girmiş olabileceğini de ifade etmektedir (ED507b). Sayı anlamıyla tüm tarihî Türk dili alanında tespit edilebilen *tümen* kelimesinin temel anlamıyla ilgili olarak belirli sayıdan oluşan idarî bölük, kısım anlamını kazandığı da görülür. Özellikle Toktamış Han yarlığında 3. satırdaki *ķırım tümeni-ning kutlu-buğa başlığ daruğa bekleringe*; 9. satırdaki *tümenin irketin bulup ķırım içinde...*; 12. satırdaki *tümen salığın ķismetin salđan-lar* ibarelerinden *tümen*'in "il" anlamında Altın Ordu idarî

taksimatı içinde kullanılan bir teknik terim olduğu anlaşılmaktadır. Reşit Rahmeti Arat, *Babur'un Hatıratı*'nda geçen *tümen* kelimesi için yaptığı açıklamada, *tümen*'in asıl anlamı dışında Semerkant ve Buhara'da idarî teşkilâta, büyük vilâyetlere bağlı küçük vilâyetleri gösteren teknik bir terim olarak kullanıldığını söylemektedir. Ayrıca bu terimin Türk askerî teşkilâtı içinde *Tümen begi* şeklinde yer aldığını da ifade etmektedir (Arat 1987: 658). Aynı askerî ve idarî terim Altın Ordu yarlıklarında da geçmektedir. Osmanlı sahasında *tümen* "on bin, pek çok, fırka" (TTS V 3870-71), *tümenat* "tümenler, kendisine yüz köy bağlı olan kasabalar" (TTS V 3871) olarak geçer. *Tümen*, eski devirlerde Moğolların kabile teşkilâtı için kullanılan idarî bir terim idi. Moğol toplumu çeşitli büyüklükteki kabilelere, diğer bir deyişle *ulus*'lara bölünüyordu. Moğollarda bu *ulus* terimi yanında *tümen* (onbinlik) adının da kullanıldığı bilinmektedir. Yani Moğollarda *ulus* ve *tümen* aynı kavrama ad olan eş anlamlı terimlerdi (Vladimirtsov 1987: 193). Özellikle Moğollar devrinde *tümen*'in ne kadar göçebe aileyi içine aldığına dair fazla vesika olmamakla birlikte *ulus* terimi gibi *tümen* de birkaç *otok* (göç etmeleri için belirli araziyi işgal ederek birleşen göçebe ayılların belirli gruplarına verilen ad)tan oluşan büyük kabile grubunun adı olarak kullanılmıştır (Vladimirtsov 1987: 198). Buna bağlı olarak Altın Ordu sahasında *tümen*'in "il" anlamını Moğollar aracılığıyla kazanmış olabileceğini söylemek mümkündür.

T.7 beytü'l-māl < Ar. İslâmî terminolojide, idarî teşkilâta ait teknik bir terim olan *beytü'l-māl* sözlük anlamıyla "mal evi" demek olup, bu kelime hazine-i hassa, devlet hazinesi için kullanılan malî bir terimdir (Pakalın 1993: 222-226). İslâm devletlerinde, devlete ait bir arazinin yalnız senelik vergi ile üründen alınan öşür bedelinin bir hizmet karşılığında bir şahsa bağlanması olan *ikta* usulü içinde, hükümdar elde ettiği toprakların bir kısmını kumandanlarına, yararlıklarını gördüğü, istediği kimselere hizmetleri ve bağlılıkları karşılığında verir ve aksi bir durum söz konusu olmadıkça araziler sahiplerinde kalırdı. Herhangi bir şekilde arazi, sahiplerinin elinden çıkarsa bu topraklar hükümdara, yani hazineye geri giderdi. Hazineye bağlı böyle araziler, vergileri *beytü'l-māl*'e verilmek şartıyla tamamen ya da kısmen maaş karşılığında hükümdarın istediği kişilere mukataa olarak verilirdi. Emevi ve Abbasiler devrinde hükümdarlar kendi akrabalarına verdikleri ıktalardan vergi almazlardı, buna karşılık tüm masraflar

çıktıktan sonra fazla paranın *beytü'l-mâl'e* gönderilmesi gerekirdi (Uzunçarşılı 1988: 16). 1381 tarihli Toktamış yarlığında da aynı durum görülmektedir. Yarlıkta geçen *bik hâcî-ğa be-penâhlık ili cümlesin bizning soyurğal bolup sütköl ildin yıl sayı ni kim çıkar çıkışın merfû'lar birle barçası beytü'l-mâl[ğa] berildi* ibaresinde, ıktâ karşılığı soyurğal olarak verilmiş olan ilin her yıl tüm masraflarının artışlarıyla birlikte *beytü'l-mâl'e* verildiği kaydedilmiştir. Buradan, soyurğal olarak verilen araziden devletin sadece belirli masrafları aldığı, bunun dışında gerek ahaliden gerekse elde edilen ürünlerden alınan vergilerin soyurğal sahibine bırakıldığı anlaşılmaktadır. Altın Ordu'ya ait yarlık ve bitiklerde tespit edilemeyen bu terim, Altın Ordu'nun daha çok Türkçe ve Moğolca kökenli idarî terminolojisi içinde dikkati çekmektedir. Bu terimi, hakkında çok az bilgi sahibi olduğumuz Altın Ordu'daki İslâmî ıktâ sisteminin uygulanışına bir delil olarak vermek mümkündür.

T.7 *sütköl* “yer adı, Sütköl”. Grigor'yev, Toktamış Han yarlığında geçen bu yer adının, bugünkü dünya coğrafyası içinde Ukrayna'nın Zaporaj'ye vilâyeti olduğunu söylemektedir (Grigor'yev 1981: 130). Kaynaklarda Sütköl, Sayram nor adıyla da geçmektedir (Togan 1981a: 4).

T.8 *anbâr hâkkı* < Ar. “ambar vergisi”. Toktamış Han yarlığında *anbâr hâkkı ikin harcı tilemesünler* ibaresinde geçen *anbâr hâkkı* terimi, başlangıçta bir çeşit toprak vergisi olarak değerlendirilmiştir. Ambar vergisi şekil itibariyle büyük Moğol hanlarının tapınak ve manastırları muaf tuttuğu toprak başına olan vergiyi hatırlatmaktadır. Bu vergi o dönemde de ambar vergisi olarak geçerdi ve bu adla bilinirdi (Grigor'yev 1981: 131). Toktamış yarlığında *ambar vergisi (anbâr hâkkı)*, *ikin harcı* yani tarla vergisi ile yanyana kullanılmıştır. Grigor'yev'in de belirttiği gibi ambar vergisi Altın Ordu'da toprak başına alınan bir vergi olarak değil, muhtemelen ambarlarda saklanan tarım ve hayvan ürünlerinden alınan bir vergi ya da yine ambarlarda saklanan tahıl ve benzeri ürünlerden alınan bir çeşit saklama ücreti, ambar ücreti olarak değerlendirilebilir. Burada ürünlerin pazar fiyatı da hesaba alınmıştır. Bu durumda içerik itibariyle *anbâr hâkkı*nın ticarî bir vergi olduğu varsayılabilir. Altın Ordu sahasında diğer

tarhanlık yarlıklarında sıkça geçen *anbār mālī* terimi de yine *anbār haḳḳā* ile eş anlamlı kullanılan bir terim olmalıdır.

T.9 *irketin* (< irke+tin) “yetkisinden”(?). Toktamış yarlığının Yadrintsev tarafından yapılan ilk Arap harfli metin diziminde kelime *اركتنه* (Grigor'yev 1844: 338) olarak verilmiştir. Yarlığın Berezin tarafından yapılan neşrinde ise *irketin* şeklinde okunan kelimenin Moğolcada da olduğu ve “glavnıe, sil'nie” anlamıyla geçtiği ifade edilmiştir (Berezin 1851: 47). Toktamış yarlığında *irketin* kelimesinin hemen arkasından bir fiil gelmektedir: *irketin bulup* “yetkiden alıp” şeklinde tercüme ettiğimiz bu ibarede yer alan kelime *erk ~ irk* “güç” ile ilgili olmalıdır. *erk* kelimesi tarihî alanda iki temel anlama sahiptir: “otorite; bağımsızlık, özgürlük”. Kelime, Moğolcada *erke* şeklinde geçmektedir (ED220b). Doerfer kelimeyi *irke* “verhättschelt” olarak tespit etmiş ve *irke*'nin bu şekliyle Moğolcadan Türkçeye geçtiğini ifade etmiştir (TMEN I 65). Kelime Tarihî Türk dili alanında Çağatay sahasında *irke* “élevé avec tendresse” olarak tespit edilmiştir (PdC 104). Eski Kıpçak sahasında *Codex Cumanicus*'ta kelime kökünden türetilmiş fiil geçmektedir: *erkelen-* “weichlich, verzärtelt werden” (Grønbech 1942: 93). Modern Türk dili alanında kelime Kıpçak grubu Türkçelerinde tespit edilmiştir: Kırg. *erke* “şımarık, nazlı alışmış” (Yudahin I: 338), Kzk. *erke* “nazlı” (KzkTSl. 77), KKlp. *erke* “baloven', nejenla” (KKlpRSI. 197), Nog. *erke* “baloven', nejenka” (NogRSI. 438); KBalk. *erke* “baloven', lyubimçik, lyubimets, nejenka; laska” (KBalkRSI. 771), Kum. *erke* “baloven', lyubimets, nejenka” (KumRSI. 377). Kelime Oğuz grubunda Anadolu ağızlarında da yaşamaktadır: *erke* “fazla nazlı ve serbest büyüyen çocuk” (DS V 11773). Ayrıca Radloff kelimeyi Altay şivelerinde ve Yeni Uygur Türkçesi ağızlarında tespit etmiştir: Tel. Leb. Tar. *ärkä* “Verzärtelung, verzärtelt, Liebling” (RSI I 776).

T.9 *tabanlığ* (< taban+lığ) “bağlı”. *taban* “ayak tabanı” (ED 441b) kelimesinden +lığ isimden sıfat yapım eki ile türetilmiş olan kelime, tarihî Türk dili alanında MK'da *tabanlığ* “tabanlı” (DLT I, 449) anlamıyla geçmektedir. Altın Ordu sahasında Toktamış yarlığı dışında 1397 tarihli Temir Kutluk yarlığında *tabanlığ kısmet kubur yasağı kalan müsemma salık borç harç almasunlar* ve “*tarhanlık tabanlığ yol haḳḳā karavulluḳ tilemesünler*” (Özyetgin 1996:107) ibarelerinde

iki yerde geçen *tabanlığ* terimi diğer tarhanlık yarlıklarında tespit edilememiştir. Her iki yarlıktan *tabanlığ*'ın anlamı tam olarak anlaşılacakla birlikte, özellikle Temir Kutluk yarlığında ikinci ibaredeki kullanımdan *tabanlığ*'ın bir çeşit toprakla ilgili ücret, haraç olduğunu düşünmek mümkündür. *tabanlığ*'ın, yarlıklarda daha sık yer alan *yol hakkı* (~ *yolluk*) ile bir arada geçmesi, bu terimin halktan alınan bir çeşit ayak bastı parası veya geçit ücreti olabileceğine de işaret etmektedir. Bununla birlikte Toktamış Han yarlığında 9. satırda *sütkölge tabanlığ kişilerin* ibaresinden *tabanlığ* kelimesinin yine temel anlamıyla ilgili olarak soyut bir anlam kazandığı ve "bağlı, tâbî" anlamında kullanıldığı dikkati çeker. Altın Ordu yarlıklarında *tabanlığ* kelimesinin farklı kullanımlarla geçmesi, kelimenin bu saha için geçerli doğru anlamını, vergi terminolojisi içinde bir terim değerinin olup olmadığını belirlemede güçlük yaratmaktadır.

T.9 *konum* (< kon-um) "yerleşim yeri". *kon-* fiilinden *-um* ile isim teşkili olan *konum* (Erdal I, 292; ED639a), Kaşgarlı Mahmud'un sözlüğünde *konum* "yurt, konulan yer, konak" (DLT I 114) olarak geçer. Ayrıca KB'de *konum* "konak, yurt" (Arat 1979: 270) kelimesi vardır. İbni Mühenna sözlüğünde *konum* "vatandaşım" olarak geçen kelime muhtemelen yanlış anlamlandırılmış olmalıdır. Abdullah Battal bu kelimenin "göçebelerin kondukları ve obalarını kurdukları yer manasına gelen *konuş* ~ Kzk. *konus* ile ilgili olduğunu söylemektedir (Taymas 1988: 44-45). Toktamış yarlığı dışında 1453 tarihli Hacı Girey tarhanlık yarlığında da *konum* kelimesi aynı anlamla vardır: *taşkı sala konumnıng il kartlarınga* "dışardaki köy yerleşim yerinin il yaşlılarına" (Özyetgin 1996: 114). Çağatay sahasında da kelime tespit edilmiştir: *konum* "das Lager, jurtenlager" (RSI. II, 543). Modern Türk dili alanında Oğuz grubunda kelime yaşamaktadır. Türkiye Türkçesinde anlam bakımından temel anlamla ilgili olarak farklılaşmıştır: *konum* 1. Bir kimsenin veya bir şeyin bir yerdeki durumu veya duruş biçimi, pozisyon; 2. mec. Durum, yer, vaziyet, pozisyon; 3. coğr. Yeryüzünde bir noktanın, enlem ve boylamların yardımıyla bulunan yeri; 4. coğr. Bir şehrin uzak ve yakın çevresiyle her türlü ilişkisini sağlayan ve şehrin gelişmesini etkileyen coğrafi şartların bütünü" (TTÜSl. 1357). Anadolu ağızlarında ise tarihi sahadaki anlam korunmuştur: *konum* "Göçebelerin göç ettikleri yer, konak yeri, bir mevsim durulan yer" (DS VIII, 2918). Azerbaycan

Türkçesinde ise *qonu(m)-qomşu* “Yahın ve uzag gonşular, etrafdaki gonşular” (ADİL-I, 545) ibaresinde *konum* yaşamaktadır. Aynı kullanım Türkiye Türkçesinde de *konu komşu* “bütün komşular, birbirine yakın yerde oturan kimseler” (TTüSl. 1357) şeklinde sürmektedir. Söyleyişte kolaylık yaratmak için ikilemedeki *konum* kelimesinin sonunda bulunan *-m* sesi düşürülmüştür. Burada *konum* kelimesinin asıl anlamında kullanıldığı görülür: *konum komşu* “yerleşim yerleri birbirine yakın olan, komşu olan” olarak asıl kelime değerleri verilerek çevrilebilir. Kelime çağdaş Türk dili alanında Oğuz grubu dışında tespit edilememiştir.

T.10 *payza* “itimat levhası” < (Çin. paiz), *pāyza* “Täfelchen mit einer Inschrift des Chans als Ausweis von Autoritätsträgern” (TMEN I, 116). Doerfer kelimenin Çince den Moğolcaya ve Moğolcadan da Türkçeye geçtiğini söyler. Yine Doerfer, kelimenin modern Türk dili sahasında Tuva Türkçesinde *bayza* “pograniçnyı stolb” (TuvRSI. 79) olarak yaşadığını kaydeder. Çin’de Tang ve Sug hanedanı devrinde kullanılan *payza*’nın en yoğun olarak geçtiği devir Çin’deki Moğol devri olan Yüan dönemidir (Uzunçarşılı 1988: 202-203n). Marco Polo, Kubilay devrine ait bilgiler verdiği seyahatnamesinde, askerî teşkilât içinde özellikle terfi eden askerlere verilen hediyeler ile birlikte genel bir âdet olarak nüfuz ve asalet simgesi olan levhaların, yani payzaların verildiğinden bahsetmektedir. Marco Polo, bu ödüllendirmede, yüzbaşılara gümüş, binbaşılara altın veya altın yıldızlı gümüş, onbin askere kumanda edene ise üzerinde aslan başı olan altın payza verildiğini kaydeder (Ortekin 1939: 67). Çin geleneğinden Türk-Moğol devletlerine geçen *payza*, İlhanlılar başta olmak üzere Altın Ordu’da ve devamında kurulan hanlıklarda kullanılmıştır. Altın Ordu yarlıklarında han tasdiği olarak altın nişan, tamga yanında hana ait payzalar da yaygın olarak yer almıştır. Toktamış Han’da geçen *payza yarlığlığı tarhan* ibaresi, yine yarlıklarda sık rastlanan ve bir nevi onay cümlesi olan *altun nişānlıq yarlıq*, *al tamğalıq yarlıq* ifadeleri ile benzer bir yapıda olup bir çeşit tasdik işaretidir. Samoyloviç, Altın Ordu yarlıklarında geçen *payza* teriminin çeşitli dönemlerdeki kullanımlarıyla anlam ve muhteva olarak çeşitlendiğini; 1) İtimat levhası, 2) dört köşe mühür, 3) asma mühürü, 4) yarlığın kendisini ifade etmek için kullanıldığını söyler (Samoyloviç 1939: 63-64). Daha geniş bilgi için bkz. Vásáry (1987: 61-66).

T.11 *bu kerin* (< *ker+in*) “bu kez”. *ker* (ED735a) “bir an” kelimesinin kökeniyle ilgili olarak Clauson, Çince menşeli olabileceği konusunda bazı görüşlerin olduğunu söylemekte ancak, bunları şüpheyle karşılamaktadır. Kelime Budist Uygur çevresi metinlerinde *bir ker yme* “bir kere daha” (TT VIII, D14.15) şeklinde geçer. Toktamış yarlığında geçen *kerin*, *ker* kelimesi üzerine +*n* enstrümental eki getirilmiş, kalıplaşmış bir kullanım olup, zarf fonksiyonundadır: *bu kerin küç beringler*. Türkçede zaman kelimelerinin sonuna gelen enstrümental eki, vasıta ve beraberlik ilişkisi ile çoğunlukla bir fiile bağlandığından, cümle içinde eklendiği isim ile birlikte fiilin oluşundaki türlü şartları, zamanı ve tarzı gösteren bir zarf görevi üstlenir (Korkmaz 1994: 18): Tarihî metinlerde sayı ve zaman bildiren kavramlara getirilen +*n* enstrümental ekiyle genişletilmiş ve kalıplaşmış tarz zarfları kullanılmıştır. Örneğin Eski Anadolu sahasında “defa, kere” anlamında, yarlıkta geçen *kerin* ile aynı özellikte, *kez* kelimesinden +*n* ile genişletilmiş *kezin* şekli metinlerde geçer: *yedi kezin cevlan urdım* (Yun. 51-89 by.) (Korkmaz 1994: 24).

T. 12 *kısmet* < (Ar.) Toktamış yarlığında *tümen salığın kısmetin salğan-lar* ibaresinde *kısmet*, Altın Ordu sahasında Temir Kutluk yarlığında vergi adları arasında geçmektedir: “*anbār mālı, ındır haqqı, tabanlığ, kısmet, kubur yasağı kalan müsemma salık borç haraç almasunlar*” (Özyetgin 1996: 107). *kısmet* terimi Moğol dönemindeki Fars kaynaklarında “nüfus, iskân arasındaki vergilerin bölünmesi, dağılımı” anlamında yer almaktadır. Ayrıca *kısmet*, yönetimin masraflarını karşılayan ücret, vergi olarak da değerlendirilmiştir (Schurmann 1956: 356). Bu vergi adına Osmanlı sahasında da rastlanmaktadır. Osmanlı vergi sistemi içinde *resm-i kısmet*, mirası vereseler arasında paylaşırma ücreti olarak bilinmektedir. Özellikle kadının kendi kısmetini daha fazla almak için miras mallarına değerinden fazla pay biçmesi sebebiyle, halk arasında bu işleme ve vergiye karşı tepkiler olmuş ve Kanûnî devrinde *kısmet* resminin oranı binde 25'ten binde 15'e çekilmiştir (Akdağ 1995: 312-313).

T.12 *tidürgeç* (< *tidür-geç*). -*ğaç/-geç* zarf-fiil eki, tarihî Türk dili alanında özellikle Harezmi-Kıpçak devrine has karakteristik bir ek olma özelliğine sahiptir. Eski Türkçe devrinde Köktürk ve Uygur

dönemi metinlerinde geçmeyen ek, Karahanlı dönemi eserlerinde de tespit edilememiştir. Harezmi sahasında Rabguzî'nin *Kıyasu'l-Enbiyâ*'sında mevcut olan ek, Altın Ordu sahasında *Hüsrev ü Şirin*'de ve Altın Ordu yarlık ve bitiklerinde sıkça kullanılmıştır. Tarihî Kıpçak sahasında Codex Cumanicus'ta *-ğaç/-geç* ekinin geldiği örnekler geçmektedir. Ayrıca Memlûk-Kıpçak sahasındaki gramer kitaplarından TZ'de ve *Kavanîn*'de ekin *-ç>-ş* ses değişimine uğramış *-ğaş/-geş* şekli geçmektedir. TZ'de şart edatlarının anlatıldığı kısım altında verilen *-ğaş/-geş/-kaş/-keş* ekinin, hâl hükmünden olup “-diğında/-diğinde” anlamında kullanıldığı belirtilmiştir: *biy alğaş çıkkaş kelgeş* “bey aldığında, çıktığında, geldiğinde”. Yine aynı eserde bu ekin Türkmencedeki karşılığının *-ıcağ* olduğu ifade edilmiştir (Atalay 1945: 102). *-ğaç/-geç* eki Çağatay sahasında da kullanılmıştır. Ekin fonksiyonu, esas fiilin hareketinden hemen önce olan harekete işaret etmesidir: *ol bu sözni eşitkeç oldu hamûş* “o bu sözü iştince sustu” (Eckmann 1988: 111). Eski Anadolu Türkçesinin sonları ile Osmanlıca'nın başlarında Azerbaycan sahasında da kullanılan bir zarf-fiil eki olan *-ğaç/-geç* fonksiyon bakımından *-ıcağ/-iceğ* ve *-ınca* ile aynıdır. Osmanlı sahasında pek geçmeyen ek daha çok Azerbaycan sahasında kullanılmıştır (Ergin 1985: 346). Bugünkü çağdaş Kıpçak şivelerinde yaşayan *-ğaç/-geç* zarf-fiil eki, Oğuz grubunda Azerbaycan ve Türkmen Türkçelerinde, Özbek ve Yeni Uygur Türkçelerinde, Tuva ve Hakas Türkçelerinde de vardır (Tenişev 1988: 480-481; Şçerbak 1981: 131-131).

T.12 *yunçuğ* (< yunçu-ğ) “zahmet, kötülük”. *yunçı-* “zayıf olmak, âciz olmak” (ED945b) fiilinden *-ğ* ile isim olan *yunçuğ* “kötü şartlarda olan, zayıf, zavallı” anlamına gelmektedir. MK'da *yunçığ* “kederlenmiş, bitap, düşkün, kötü, zayıf, cılız, hâli fena, çürüklüğünden ele alınmayan” anlamında vardır (DLT I 93). KB'de *yunçığ* “düşkün, kötü, zayıf” (Arat 1979: 559) olarak tespit edilebilen kelime tarihî sahada Altın Ordu yarlık ve bitiklerinde geçer. Kelime MK ve KB'de *yavuz* kelimesiyle hendiadyoin olarak kullanılmıştır. Altın Ordu yarlıklarında ise kelime *zahmet yunçuğ te/igür-* ibaresinde *zahmet* kelimesiyle bir arada hendiadyoin olarak sıkça geçer.

T.13 *soyurgayım* (< soyurğa-yım), teklik I. şahıs emir çekimi. Tarihî Türk dili alanında Eski Türkçe döneminde emir-istek kipinin teklik I.

şahıs için eki *-ayın/-eyin*'dir. Tarihî ve çağdaş Türk dili alanına bakıldığında bu çekimde ekin şekilce değişik yapısı dikkati çeker. *Kitābu'l-İdrāk*'te teklik birinci şahısta emir eki olan *-Gaylm* şekli Harezmi ve Altın Ordu sahasında geçmektedir. Memlûk sahasında ise Kİ dışındaki sözlüklerde geçmeyen bu şekil edebî eserlerden GT'te yer almaktadır. Yarlıkta geçen *-yim* emir teklik birinci şahıs ekinin Kİ'te de *-yim* (V66a6-7) şeklinde mevcut olması ekin bu şeklinin Kıpçakçaya has bir şekil olabileceğini göstermektedir. Altın Ordu-Kıpçak sahasındaki eserlerde teklik I. şahıs emirde, ünlüyle biten fiil köklerine doğrudan *-ğayım/-geyim*, *-yim/-yim*, ünsüzle bitenlere ise *-ayım/-eyim* olarak gelmektedir (Özyetgin 1999: 211).

T.13 *miskîn yarlıĝ* "zavallı, fakir" (< Ar.+Tü.). Altın Ordu yarlık ve bitiklerinde en sık karşılaşılan hendiadyoinler arasında *miskîn yarlıĝ* ve *yarlı* (< yarlıĝ ~ -ĝ > ø) *miskîn* ~ *miskîn yarlı* ibareleri dikkati çeker: A.III. 17 *yarlı miskîn tirligin kılsunlar*; K.V.16 *yarlı miskînнің murādları hāsıl olup* (Özyetgin 1996: 109, 119). ED'de *yarlıĝ* "poor, destitute" anlamında geçmektedir (ED967a). Bkz. Özyetgin (1996 : 196).

T.13 *sen bik hâcî bulay soyurgayım tip miskîn yarlıĝ-larĝa küç kılar bolsanĝ singe taĝı edĝüsi bolmaĝay* "Sen Bik Hacı! Böyle ihsan edeyim deyip fakir ve zavallılara zulmedersen sana dahi iyisi olmayacak!" şeklinde yarlığın son kısmında, yarlık emirlerine uymayanlara karşı yapılan uyarıların yer aldığı tekit (sanctio et corroboratio) bölümünde, yarlık sahibi olarak pek çok güç ve imtiyaza kavuşan Bik Hacı'ya karşı yapılan bu uyarı dikkate değerdir. Daha sonraki dönemlerde yazılan tarhanlık yarlıklarında özellikle yarlık sahibine yapılan bu tür uyarıların olmadığı görülür. Bu yarlıklarda daha çok yarlık sahibinin dışında ona bir eziyet, zahmet çektirecek kişilere karşı sarfedilen sözler, genellikle *ni yahşısı bolĝay korharlar erne* "ne faydası olacak, şüphesiz korkacaklar" tarzındaki ifadelerle geçmiştir (Özyetgin 1996:114₅₀; 115₁₃; 132₂₁). Toktamış yarlığında geçen bu ibarede, yarlık sahibinin imtiyazlı durumunu, gücünü ve yetkisini kötüye kullanmaması doğrultusunda söylenen sözler, Altın Ordu'daki soyurgal ve tarhanlık kurumlarının toplum içindeki yerinin ve rolünün, herhangi bir haksızlığa sebep olmaması amacıyla alınmış tedbirlere örnek olması bakımından önemlidir.

T.14 *tuta turğuga{ğ}* (< tut-a tur-ğu-ğa{ğ}). Altın Ordu tarhanlık yarlıklarında son protokol kısmından, yani tarih ve yazılış yeri verilmeden hemen önce, hanın *al tamğalıg yarlıg* verdiğini onayladığı bölüm, yarlıklarda genellikle benzer ifadelerle başlar. 1397 tarihli Temir Kutluk yarlığında 50-52. satırlar arasında geçen *tuta tururğa altun nişanlıg al tamğalıg yarlıg birildi* (Özyetgin 1996: 107); 1453 tarihli Hacı Girey Han yarlığında 51. satırda *tuta turğan altun nişanlıg al tamğalıg yarlıg birdimiz* (Özyetgin 1996: 114); 1467 Mengli Girey Han Yarlığında 14. satırda *tuta tururğa altun nişanlıg al tamğalıg yarlıg birildi* (Özyetgin 1996: 116), İbrahim Han yarlığının 11. satırında *tuta turğan sanlıg yarlıg birildi* (Özyetgin 1996: 130) şeklinde geçen cümlelerde *tuta tur-* fiili vardır. Toktamış Han yarlığının her iki Arapça tıpkıbasımında bu ibarenin farklı imlâları dikkati çekmektedir: *tuta tururğa* (Grigor'yev 1844: 339), *tuta turğuga* (Berezin 1851: 14). Berezin, bu kelimenin, orijinal metinde aslının *turğugağ* olarak yazıldığını, yani sonda bir ğayın harfinin olduğunu kabul ediyor (Berezin 1851: 49). A.P. Grigor'yev, Berezin'in ibareyi *turğuga* şeklinde okumakta ısrar etmesini, kelimenin aslında *turmağka* yerine kullanıldığını kabul etmesine bağlamakta ve bu yüzden de sondaki ğayın'ı orijinal metinde düşürdüğünü söylemektedir. A.P. Grigor'yev ise orijinaline uygun olarak *tuta turğugağ* olarak okumaktadır (Grigor'yev 1981: 129). Grigor'yev'in de belirttiği gibi burada geçen *tuta tur-* süreklilik ve devamlılık gösteren bir fiildir. Tarihî Türk dili alanında *tur-* yardımcı fiili Karahanlı Türkçesi döneminden itibaren süreklilik ifade eden birleşik fiil teşkillerinde kullanılmıştır. Yarlıkta geçen *tuta turğugağ* < *tut-a tur-ğu-ğağ*, *tut-* fiilindeki *-a* zarf-fiil eki, *tur-* fiiline eklenen *-ğu* gereklilik ve gelecek zaman ifade eden isim-fiil eki, *-ğağ* ise Grigor'yev'e göre gereklilik, zorunluluk anlamı veren sıfat-fiil ekidir (Grigor'yev 1981: 129) Sondaki *-ğağ* ekinin durumu bizce şüphelidir. Tarihî sahada bu formda sıfat-fiil eki tespit edilememiştir. Kelimenin orijinal imlâsında sonda yer alan ğayın harfinin yanlış yazım olduğu düşüncesi kabul edildiği takdirde *-ğa*'nın yönelme hali eki olduğu ortaya çıkar. Eski Türkçe döneminde özellikle *-ğu/-gü* ekinin yönelme durumu haliyle (*-ğuka/-güke*) sıkça kullanıldığı ve bu şeklin bugünkü Türkçeye “-mak/-mek için, -mağa/-meğe” olarak çevrilebileceği görülür (Eraslan 1980: 86-87).

T.14 *al tamğalıg yarlıg* "al tamgalı yarlık". Altın Ordu kançılırya geleneğinin bir parçası olan al veya altın tamgalı yarlıklar, vesikanın tasdiki için vurulan, kare biçiminde ve kûfi yazıyla hanın adını ve ünvanını içeren tamgalardır. Kökleri eski Uygur muhitine kadar uzanan bu yarlıklar Altın Ordu'da ve onun devamı sayılan Kırım ve Kazan hanlıklarında, bunun yanında Uygur kançılırya geleneğini sürdüren Çağatay ve Türkistan hanlıklarında da kullanılmıştır. Bu konuyla ilgili daha geniş bilgi için bkz. Özyetgin (1999a: 108-110).

Dizin

ağa	ağa, efendi a.-larına (hırfet a.) T.5	beril-	verilmek b.-di T.8, 14
al	kırmızı, al a. tamğalıg yarlık T.14	beytü'l-māl	< Ar. Devlet hazinesi b.-ğa T.7
al-	almak a.-sunlar T.9	biçin	maymun yılı, On İki Hayvanlı Türk Takvimi b.yıl T.15
anbār	< Fa. Ambar a. hakkı T.8	bik hâcî	kişi adı, Bik Hacı b. h. T.13 b. h.-ğa T.6, T.11
barça	bütün, hep b.-ğa T.6 b.-sı T.7 b.-ları T.10 b.-larınız T.11	bir	sayı adı, bir b. T.10
basa	sonra b. T.13	birle	ile, beraber b. T.7, 11
başlıg	önderliğinde, başkanlığında b. T.13	biti-	yazmak b.-medin T.11
bek	bey b.-lerine T.3	bitkeçi	yazıcı, kâtip b.-lerine T.4
be-penâhlik	< Fa. sığınılacak, sığınmak için b.-lık T.6	bitil-	yazılmak b.-di T.14
ber-	vermek b.-ingler (küç b.) T.11	biz	biz b.-ning T.7
		bol-	olmak b.-sang T.13 b.-up T.7 b.-up (cem' b.) T.10 b.-madın T.10

bökevül	b.-mağay T.13 < Mo. ordu muhafız askeri b. T.15	hırfet	< Ar. Meslek sanat h. ağalarına T.5
bu	bu b. T.6, 8 b. kerin T.11	iç	iç i.-inde T.9
bul-	bulmak b.-up T.9	ikin	ekin i. harcı T.8
bulay	böyle b. T. 11, 12, 13	il	il i.-i T.6 i.-din T.7
cem^c	< Ar. toplama, bir araya getirme c. bol- T.10	ilgerü	ileri, ileriye doğru i. T.8
cümle	< Ar. hep, bütün, tam c.-sin T.6	'ināyet	< Ar. yardım, lütuf 'i. T.10
çık-	çıkmaq ç.-ar çıkış T.7,10	irke	< Mo. yetki, otorite i.-tin T.9
çıkış	masraf ç.-ın T.7 ç.-ların T.10	ķāzī	< Ar. kadı ķ. T.4
daruga	< Mo. vali d. T.3	ker	defa, kez k.-in (bu k.) T.11
dīvān	< Ar. divan, meclis d. bitkeçilerine T.4	ķıl-	ķılmak, yapmak, etmek ķ.-ur (küç ķ.) T.13
edgü	iyi e.-si T.13	ķılın-	ķılınmak, yapılmak ķ.-dı T.15
er-	imek yardımcı fiili e.-se T.12 e.-se (kim e.) T.9 e.-ürde T.14	ķırım	yer adı, Kırım ķ. T.3,9
erne	pekiştirme edatı e. T.13	ķismet	< Ar. vergi adı, kısmet vergisi ķ.-in T.12
hāk(ķ)	< Ar. hak, birine ait olan şey h.-ı (anbār h.) T.8	ķim	ķim, ķimse k. (ni k.) T.5,7
harc	< Ar. vergi, haraç h.-ı (ikin h.) T.8	ķim-erse	ķimse k. T.9
hīmāyet	< Ar. koruma h. T.10		

kişi	kişi, kimse k.-lering T.9		
konum	yerleşim yeri k.-larda T.9		
korh-	korkmak k.-arlar T.13	sal-	gümüş veya altından ya da ağaçtan) itimad levhası p. yarığı T.10 koymak, salmak s.-ğanlar T.12 s.-masunlar T.8
könilik	doğruluk k. T.11	salğ	vergi adı, genel vergi s. müsemma T.8 s.-in T.12
kutlu buğa	kişi adı, Kutlu Buka, Kırım hükümdarı k. b. T.3	sayı	sayı, her s.-ı (yıl s.) T.7
küç	güç, kuvvet k. ber- T.11 k. kıl- T.13	sen	sen s. T.13 (singe)T.13
kün	gün k.-din T.8	soyurğa-	ihsan vermek s.-yım T. 13
merfū^c	< Ar. arttırma, artış m.-lar T.7	soyurğal	bir hizmet karşılığında veya bir ödül olarak verilen, ihsan edilen toprak, arazi. s. bol- T.7
meşāyih	< Ar. şeyhler m.-leringe T.4	söz	söz s.-üm T.2
miskîn	< Ar. zavallı m.yarığı T.13	sütköl	yer adı, Sütköl s. T.7 s.-ge T.8, 9
müftî	< Ar. müftü m.-leringe T.4	şeyh	< Ar. şeyh ş. T.4
müsemma	< Ar. adlandırılan; belirli m. (salğ m.) sal- T.8	şüsün	< Mo. erzak, yiyecek ş. T.8
ni	ne n. kim T.5, 7	tabanlığ	bağlı, tâbî t. T.9
orda	< Mo. şehir, ordu; hanın konakladığı yer o. T. 14	tağı	dahi t. T.13
ortu	orta o.-da T.14	tamğa	damga, mühür t.-lğ (al t. yarığı) T.14
osal	gafil o. kıl- T.10	tamğaçı	gümrükçü t. T.5
payza	< Çin. Payza, bazı imtiyaz ve haklara sahip olduğuna dair hükümdar namına verilen yazılı (demir,	tan	yer adı, Don Irmağı

	t. T.14		t.-up T.6
tarhan	tarhan, ünvan adı		t.-ğan (tutup t.) T.6
	t.-ımız T.10		t.-urğa T. 14
tartnaççı	kantarıcı, kantar memuru	tümen	tümen
	t.-larına T.5		t.-din T.9
taş	dış		t.-ining T.3, 12
	t.-ında T.9	ulağ	posta bineği (atı)
te-	demek krş. ti-		u. T.8
	t.-dimiz T.11	yarlıg/ğ	yarlık, hanın yazılı fermanı
ti-	demek krş. te-		y. (al tamğalıg y.) T.14
	t.-ip T.11, 13, 14		y.-nı T.6
tidür-	dedirtmek	yarlıgılg	yarlıklılı
	t.-geç T.12		y. (payza y.) T.10
tigür-	değdirmek	yarlıg	zavallı, fakir
	t.-genler T.12		y.-largā (miskīn y.) T.13
tile-	istemek	yer	yer
	t.-mesünler T.8, 9		y.-ge T.10
toqtamış	Toktamış Han, Altın Ordu hanı	yunçuğ	eziyet, zahmet
	t. T.2		y. tigür- T.12
totkavul	sınır ve yol muhafızı	yıl	yıl
	t.-larına T.5		y. (biçin y.) T.15
tut-	tutmak		y. sanı T.7
	t.-up turğan T.6	zahmet	< Ar. zahmet
tur-	durmak		z. yunçuğ tigür- T.12
	t.-a T.14		

Kısaltmalar ve İşaretler

Anad. ağ.:	Anadolu ağızları	Kum.:	Kumuk Türkçesi
Ar.:	Arapça	Kzk.:	Kazak Türkçesi
Bkz.:	Bakınız.	Leb.:	Lebed şivesi (RSI.)
Coğ.:	Coğrafya	Man.:	Maniheist
Çağ.:	Çağatay Türkçesi	mec.:	mecazî
Çin.:	Çince	Mo.:	Moğolca
Fa.:	Farsça	Nog.:	Nogay Türkçesi
İFY:	İsimden fiil yapım	Tar.:	Tarançi şivesi (RSI.)
KBlk.:	Karaçay-Balkar Türkçesi	Tel.:	Teleüt Türkçesi (RSI.)
Kırg.:	Kırgız Türkçesi	TTü.:	Türkiye Türkçesi
KKlp.:	Karakalpak Türkçesi		

- { } : Metinde çıkartılmış kısımları gösterir.
[] : Metinde eksik olup tamamlanmış olan kısımları gösterir.

Kaynaklar

- AKDAĞ, M., (1995). *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimai Tarihi (1453-1559)* Cilt II, İstanbul: Cem Yayınevi.
- ARAT, R.R., (1979). *Kutadgu Bilig, III, İndeks*, Haz. Kemal ERASLAN, Osman F. SERTKAYA, Nuri YÜCE, İstanbul: Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- , (1987). *Gazi Zahirüddin Muhammed Babur, Vekayi Babur'un Hatıratı*, C.II, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- ATALAY, Besim, (1945). *Ettuhfetü'z-Zekiyye Fi'l-Lugati't-Türkiyye*, İstanbul.
- , (1985-1986). *Divanü Lugati't-Türk Tercümesi*, C. I-V, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- BAMMATOV, Z.Z., (1969). *Kumıksko-Russkiy Slovar'*, Moskva.
- BASKAKOV, N.A., (1958). *Karakalpaksko-Russkiy Slovar'*, Moskva.
- , (1963). *Nogaysko-russkiy slovar'*, Moskva.
- BEREZİN, İ.N., (1851). "Tarhanlık Yarlığı, Toktamışa, Timur'-kutluk'a i Saadet' Gireya", Kazan.
- CAFEROĞLU, Ahmet, (1931). Abû Hayyan, *Kitâb al-İdrâk li Lisân al-Etrâk*, İstanbul.
- , (1934). "Uygurlarda Hukuk ve Maliye İstihlâhları", *Türkiyat Mecmuası*, C.IV, İstanbul, 1-43.
- CC: Codex Cumanicus, bkz. GRØNBECH (1942).
- CLAUSON, Sir G., (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth-Century Turkish*, Oxford.
- COURTEÏLLE, P. de, (1870). *Dictionnaire turc-oriental. Destiné principalement à faciliter la lecture des ouvrages de Bâbur, d'Aboul-Gâzi et de Mir-Ali-Chir Nevâi*, Paris.
- DENİSOVA, N.T., (1966). *Tatarsko-Russkiy Slovar'*, Moskva.
- DLT: *Divanü Lugati't-Türk Tercümesi*, bkz. ATALAY (1985-1986).
- DOERFER, G., (1963-75). *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*, 4 c., Wiesbaden. (TMEN).
- DSzl.: *Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü*, IX C., Ankara 1993.

- ECKMANN, J., (1988). *Çağatayca El Kitabı*, (Çev.) Günay KARAAĞAÇ, İstanbul.
- ED: Bkz. CLAUSON (1972).
- ERDAL, Marcel, (1991). *Old Turkic Word Formation, A Functional Approach to the Lexicon*, C. I-II, Wiesbaden.
- ERASLAN, K., (1980). *Eski Türkçe'de İsim-Fiiller*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul.
- ERGİN, Muharrem, (1985). *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul.
- GRİGOR'YEV, V., (O.Ya. YARTSOV), (1844). "Yarlıki Toktamışa i Seadet Gireya", *Zapiski Odesskogo Obşçestva İstorii i Drevnostey*, T. 1, 337-346.
- GRİGOR'YEV, A.P. (1979). "Data Vıdaçi Yarlıka Toktamışa", *Uçenie Zapiski Leningradskoy Universiteta, Vostokovedenie* 6, Vıp. 22, 168-188.
- , (1981). "Pojalovanie v Yarlıke Toktamışa", *İstoçnikovedenie i İstoriya Kul'turi, Seriya Vostokovedçeskix Nauk*, Vıp. 24, Uçeniya Zapiski, No: 405, 126-136;
- GRØNBECH, K, (1942). *Komanisches Wörterbuch, Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus*, Kopenhagen: E. Munksgaard.
- GT: Gülistan Tercümesi, bkz. KARAMANLIOĞLU 1989
- İMüh.: *İbni Mühenna Lügati*, bkz. TAYMAS (1988).
- KARAMANLIOĞLU, A.F., (1989). *Seyfi Sarâyî, Gülistan Tercümesi, Seyfi Sarâyî, Gülistan Tercümesi*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KB: Kutadgu Bilig, Bkz. ARAT (1979).
- KBalkRSI. : Bkz. TENİŞEV (1989).
- Kİ: *Kitābu'l-İdrāk li Lisāni'l-Etrāk*, bkz. CAFEROĞLU (1931).
- KKİpRSI: Bkz. BASKAKOV 1958.
- KONONOV, A.N., (1980). *Grammatika Tyurkskix Runičeskix Pamyatnikov VII-XII vv.*, Leningrad.
- KORKMAZ, Z., (1994). *Türkçede Eklerin Kullanılış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KumRSI.: Bkz. BAMMATOV (1969).
- KzkTSl.: Bkz. ORALTAY (1984).
- MİRZAKEVİÇ, N., (1840). "Pis'mennıe Pamyatniki Toxtamış-xana", *Jurnal Ministerstva Narodnogo Prosvetçeniya*, Ç. 27, Otd. 2, Avgust, St. Petersburg, 143-148.
- NogRSI.: Bkz. BASKAKOV (1963).
- ORALTAY, H., N. YÜCE, S. PINAR, (1984). *Kazak Türkçesi Sözlüğü*, İstanbul.
- ORTEKİN, H., (1939). "Basma'ya ve Baysa'ya Dair", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, C.II, (1932-39), İstanbul-Bürhaneddin Matbaası, 65-73.

- ÖZYETGİN, A. Melek, (1996). *Altın Ordu, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Bitiklerin Dil ve Üslup İncelemesi*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu Yayınlar: 658, Ankara, 97-112.
- , (1999). *Kitābu'l-İdrāk li lisāni'l-Etrāk'te Fiiller, (Kitābu'l-İdrāk li lisāni'l-Etrāk Temelinde Eski ve Bugünkü Kıpçak Dil Alanında Fiiller Üzerine Tarihi-Karşılaştırmalı Bir Gramer ve Sözlük Denemesi)*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara.
- , (1999a). "Altın Ordu Diploması Geleneğine Bir Bakış", *Kök Araştırmalar*, C. I, S. 2, (Güz), KÖK Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Vakfı, Ankara.
- PAKALIN, Mehmet Zeki, (1983). *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, III C., İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- PAL'MBAX, A.A., (1955). *Tuvinsko-russkiy slovar'*, Moskva.
- PARLATIR, İ., N. GÖZAYDIN, H. ZÜLFİKAR, (1998), *Türkçe Sözlük*, 2c., Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu, Ankara.
- PdC: Bkz. COURTEÏLLE (1870).
- RADLOFF, W. (1893-1911). *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte (Opit slovaryu tyurkskix nareçiy)*, 4 C., Sankt-peterburg.
- REYCHMAN, Jan, Ananiasz Zajaczkowski, (1993). *Osmanlı Türk Diplomatiği El Kitabı*, Çev. Mehmet Fethi Atay, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, İstanbul: Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı yayın nu:10.
- RSI. : Bkz. RADLOFF (1893-1911).
- SAMOYLOVİÇ, A.N., (1927). "Neskol'ko Popravok k izdaniyu i Perevodu Yarlikov Toxtamış-Xana", *İzvestiya Tavriçeskovo Obşçestva İstorii, Arxeologii i Etnografii*, T. I (58), Simferopol', 141-144.
- , (1939). "Cucu Ulusunda Payza ve Baysa'ya Dair (Çev. H. ORTEKİN)", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, C. II, İstanbul: Bürhaneddin Matbaası, 1932-39, 53-65.
- SCHURMANN, H.F., (1956). "Mongolian Tributary Practices of The Thirteenth Century", *Harvard Journal of Asiatic Studies*, Volume 19, Issue ¾ (Dec.), 304-389.
- ŞÇERBAK, A.M., (1981). *Oçerki Po Sravnitel'noy Morfologii Tyurkskix Yazıkov (Glagol)*, Akademiya Nauk SSSR, Institut Yazıkoznaniya, Leningrad.
- ŞSul.: *Şeyh Süleyman Efendi-yi Buhârî, Lugat-i Çagatay ve Türkî-yi Osmanî*, İstanbul 1298.
- TatRSI: Bkz. DENİSOVA (1966).

- TAYMAS, A.B., (1988). *İbni Mühenna Lügati*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- TENİŞEV, E.R., (1988). *Sravnitel'no-istoričeskaya Grammatika Tyurkskix Yazıkov, Morfolojiya*, Moskva.
- , (X.İ. SÜYÜNÇ), (1989). *Karaçaevo-Balkarsko-Russkiy Slovar'*, Moskva.
- TMEN : Bkz. DOERFER (1963-75).
- TOGAN, A. Zeki Velidî, (1981). *Umumî Türk Tarihi'ne Giriş*, 3. Baskı, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları:1534, İstanbul: Enderun Kitabevi.
- , (1981a). *Bugünkü Türk İli Türkistan ve Yakın Tarihi*, İstanbul: Enderun Kitabevi, İstanbul.
- TTS: *Tarama Sözlüğü*, 6c., Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1963-1972.
- TTüSl: Bkz. PARLATIR (1998).
- TuvRSI.: Bkz. PAL'MBAX (1955).
- TZ : *Et-Tuhfetü'z-zekiyye fi'l-luğati't-Türkiyye*, bkz. ATALAY (1945).
- USMANOV, M.A., (1979). *Jalovanme Aktı Djuçieva Ulusa XIV-XVI vv, İzdatel'stvo Kazanskogo Universiteta*, Kazan.
- UZUNÇARŞILI, İ.H., (1988). *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- VÁSÁRY, István, (1987). *Az Arany Horda Kancelláriáya*, Keleti Értekezések 3., Körösi Csoma Társaság, Budapest.
- YAKUBOVSKİY, A.Yu., (1992). *Altın Ordu ve Çöküşü*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları X. Dizi-Sa.15, Türk Tarih Kurumu Basım Evi.
- YUDAHİN, K.K., (1988). *Kırgız Sözlüğü*, (Çev. A.B. Taymas), 2c., Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Yun.: *Yunus Emre Divanı*, A.Gölpınarlı, bkz. KORKMAZ 1994.